

TRINGLI ISTVÁN

KÖZÉPKORI OKLEVELEK KIADÁSÁNAK PROBLÉMÁI

Mi a kiadás?

A modern kiadások létrejöttét két technikai–szellemi teljesítmény tette lehetővé: a könyvnyomtatás és a kritikai forrásfeldolgozás — történeti tárgyú források esetében a kritikai történetírás — létrejötte. E megállapítás nem egyszerűen egy stúdium kötelező történeti bevezető mondata. Kiadás ma sem képzelhető el sokszorosítótechnikai eljárás (a könyvnyomtatás mellett ma már teljes jogúnak számít a digitális adathordozókon történő terjesztés) és a kiadandó szöveg kritikai feldolgozása nélkül. Ha e két alkotóelem bármelyike is hiányzik, nem beszélhetünk igazi kiadásról.

Ennek megfelelően pl. Hevenesi Gábor és Kaprinai István kéziratos forrásgyűjteménye nem kiadás, mint ahogy a humanista auktor-kiadások is legfeljebb kinyomtatásnak nevezhetők, kiadásnak aligha. Ugyanígy nem több kinyomtatásnál az elsőként „kiadott” nem elbeszélő magyar történeti forrás, a Váradi regisztrum 1550-ös közlése sem.

A kritikai történetírás nem egyik napról a másikra született meg, maguknak a szövegközléseknek is igen nagy szerepük volt abban, hogy a kritikai szellem érvényesülhetett a történelmi jelenségek vizsgálatánál. Így a kritikai kiadások létrejöttének még pontos évszázadát is nehéz meghatározni: valamikor a XVII. század végén kezdődött ez az eljárás. Már több száz kötetnyi történeti forrás jelent meg nyomtatásban, amikor forrásközlés elveit először megpróbálták meghatározni. A kiadási szabályokra is áll az, ami majd minden szabályra igaz: a szokások messze megelőzték a szabályokat, a szabályok pedig e szokásokból nőttek ki. Így van ez a mai napig is: a különböző országok, iskolákhoz tartozó vállalkozások mind saját kiadási elvek szerint dolgoznak. Tökéletes egységesítésük lehetetlen és teljességgel felesleges is volna. Miért? Azért mert a kiadás maga is történeti stúdium, mégpedig a kritikai történetírás több száz éves folyamatának része. Ahogy változik a kritikai szellem, ahogy új utakat, új forrásokat keresnek a kutatók, úgy változnak a kiadási elvek is. A forráskiadási szabályzat így aztán nem vonhatja ki magát bármely másik szabályzat sorsa alól: igaz ugyan, hogy a jövő számára készítik, de a múlt tapasztalatainak a jelenben levont következtetései alapján. Az ilyen szabályzat legfeljebb csak a közeljövő számára lehet mérce. Ráadásul a források maguk is

olyan sokszínűek, hogy nem kell feltétlenül a legextrémebb kivételekre gondolni ahhoz, hogy teljesen egységes szabályzat alkalmazhatatlan legyen rájuk.

A szövegkiadás valójában nagyon is gyakorlatias munka. Igen jellemző, hogy a túlnyomórészt oktatási célra készült, különféle „Bevezetés” című, elsősorban a középkori segédtudományokkal foglalkozó, több nyelvre lefordított, Európában legelterjedtebb könyvek már évtizedek óta nem közlik az ún. átírási szabályokat.¹ A híresebb „Bevezetés”-ek közül utoljára ezt Heinz Quirin műve tette.²

A különböző kiadási szokások nem jelentették azt, hogy ne jelentkezett volna nagyon korán a konszenzusra való törekvés. A múlt század közepétől fogva a kiadási elvek váltakozásait már nemcsak egy-egy forráskiadás végigolvasásakor, a gyakorlatból leszűrve lehetett megállapítani, hanem ettől kezdve sorra jelentek meg hosszabb- rövidebb értekezések, amelyek programszerűen próbálták a kiadási módszereket megfogalmazni.

A forráskiadási elvekkel foglalkozó munkák elején mindmáig a leggyakrabban idézett név Karl Lachmanné (1793–1851), aki széleskörű kiadói tevékenysége (az Újtestamentumtól kezdve a Nibelung-éneken át Lessingig tartott a sor) során fejlesztette ki módszerét.³ A lachmanni módszerre sokan hivatkoztak, fejtegetéseit valószínűleg annál kevesebben olvasták. Ez egyértelműen kiderül abból a tényből, hogy a kézikönyvek nagy része a Lachmann-féle metódus bemutatásakor a recenzió és az emendáció kettősségét emlegeti. Lachmann valójában három fokozatot javasolt a kiadók számára. E fokozatokat (*gradus*) szerinte mindenféle szöveg kiadójának végig kell járnia: a recenzióét, az emendációét és az eredeti szöveg feltárását (*detectio originis*). A recenzió során meg kell állapítani a szöveg hagyományozódásának folyamatát, a szövegvariánsok egymáshoz való viszonyát és meg kell találni az összöveget, az archetípust. Az ezt követő emendáció során a szövegromlásokat kell kigyomlálni és a szöveget kell kijavítani. A harmadik fázisban következne a szöveg szerzőjének és a mű keletkezésének kikutatása.⁴ A korszerű forráskiadás első elméleti alapvetése hagyományt teremtett. Ha végigpillantunk a

1 *Kira Paul*: Einführung in die Geschichtswissenschaft. Berlin, 1952.² (Sammlung Göschen 270.) *Caenegem, R. C. van-Ganshof, F. L.*: Kurze Quellenkunde des westeuropäischen Mittelalters. Eine typologische, historische und bibliographische Einführung. Göttingen, 1964; *Brandt, A.*: Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die historischen Hilfswissenschaften. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1966.⁴

2 *Bauer, Wilhelm*: Einführung in das Studium der Geschichte. Tübingen, 1921.; *Quirin, Heinz*: Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte. Stuttgart, 1985.⁴

3 *Weigel, Harald*: Nur was du nie gesehn wird ewig dauern. Carl Lachmann und die Entstehung der wissenschaftlichen Edition. Freiburg in Breisgau, 1989.

4 *Novum Testamentum graece et latine*. Berlin, 1842. I. köt. III. p.

középkori forráskiadással foglalkozó irodalmon, gyorsan megállapíthatjuk, hogy a tanulmányok nagy része csak egészen rövid terjedelemben foglalkozik gyakorlati kérdésekkel, sokkal inkább elméleti problémákat fejtegetnek.⁵ A recenzió, az emendáció és az eredeti feltárása ma is hozzátartozik a források nagy részének kiadásához. Manapság már mégis inkább Lachmann módszerének elfelejtését tanácsolják, mondván, elképzelései csak a XIX. század közepének történetiszemléleti kontextusában állják meg helyüket, ráadásul ott is csak bizonyos forrástípusokra alkalmazva. Franciaországban nem is vették át a lachmanni módszert, mivel ott jobban ragaszkodtak a kéziratok szövegéhez.

A forráskiadás módszertana az ókori források kiadása során fejlődött ki. Különösen a latin nyelvű szövegek kiadásakor használatos eljárásokon ismerhető fel az, hogy ezek a módszerek az ókori szerzők kiadására lettek kitalálva és az ókortudomány kérdéseire akarnak választ találni. Az egységesülés azonban még az ókori forráskiadás esetében csak a századfordulóra érett be. Az első általánosan elfogadott, összefoglaló kiadástechnikai kérdéseket feldolgozó mű Otto Stählin könyve volt.⁶ A lachmanni módszer és egyáltalán az ókorász eljárások a középkori források egyik legfontosabb csoportjára, az oklevelekre alig voltak alkalmazhatók. A forráskiadásban az oklevél- és a feliratkiadás tett szert a legnagyobb önállóságra, magyarán ez a két ág függetlenedett legjobban az elsősorban antik irodalmi elbeszélőkre kidolgozott módszerektől.⁷ Jellemző módon a Monumenta Germaniae Historica (MGH) sorozatai közül csak az oklevelek közlésére alakultak ki sajátos szabályok, más forrástípusok esetében többé-kevésbé mindmáig megtartották a lachmanni elveket.⁸

5 Az erről szóló irodalom — vitacikkek és szabályzatok — legteljesebb összefoglalása: *Gauert, Adolf*: Quellenkunde nach philologisch-historischen Methode. In: *Dahlmann—Waitz*: Quellenkunde der deutschen Geschichte. Stuttgart, 1969. Bd. 1. Abschnitt 24.¹⁰

6 *Stählin, Otto*: Editionstechnik. Leipzig, 1914.²

7 A feliratkiadáson természetesen az ókori epigráfia értendő, ehhez képest az önálló középkori és korai újkorai epigráfia mindmáig gyermekcipőben jár. A középkori feliratok kiadására ld. *Koch, Walter*: Zur Technik der Transkription von Inschriften des Mittelalters und der Neuzeit. In: Mitteilungen für Österreichische Geschichtsforschung (= MiÖG), 80. (1972) és *Weber, Ekkehard*: Warum nicht das Leidner Klammersystem? In: MiÖG, 81. (1973); valamint *Kloos, Rudolf M.*: Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Darmstadt, 1992.² 92–95. p.

8 *Fuhrmann, Horst*: Über Ziel und Aussehen von Texteditionen. In: Mittelalterliche Textüberlieferung und ihre kritische Aufarbeitung. Beiträge der Monumenta Germaniae Historica zum 31. Deutschen Historikertag Mannheim 1976. München, 1976. 21. p. *Uő.*: Überlegungen eines Editors. In: Hödl, Ludwig—Wuttke, Dieter (Hrsg.): Probleme der Edition Mittel- und Neulateinischer Texte. Hrsg.: Boppard, 1978. A kötetben kiadott előadások Fuhrmann referátumának kivételével mind elbeszélő szövegek kiadásával foglalkoztak.

Miért éppen az okleveleknél vált szükségessé másfajta módszer? Az ok nem az utólagos történelmi spekulációban keresendő, hanem abban, hogy az oklevelek már keletkezésük pillanatában más céllal jöttek létre, mint pl. a legendák, krónikák, traktátusok. Az oklevelek egészükben ugyanis közvetlenül saját korukra vonatkozó tényeket tartanak fenn, ily módon a történelmi maradványokhoz (*documents, Überreste*) sorolandók, ellentétben eleve az „emlékezetnek szánt” tradícióval (*narrative, Tradition*), ami már megszületése pillanatában úgy közvetít a történelmi eseményről, hogy azok átmentek történelmi emlékezet szűrőjén.⁹ Az oklevelek fennmaradása, szövegahagyományozódása is teljesen eltér a tradícióhoz sorolandó műfajokétól. Akár chartuláriumokban vagy protokollumokban, akár későbbi átirásokban vagy másolatokban maradtak fenn, megőrizték ama sajátosságukat, hogy csak az adott ügyben rendelkeztek bizonyító erővel, és csak az ügyben érdekeltek számára voltak hozzáférhetőek. Az oklevél az ügyintézésbeli írásbeliség terméke (*Geschäftsschriftgut*), ráadásul jószerivel az egyetlen jelentős számban fennmaradt középkori terméke. Ez utóbbi megállapítás azonban csak a XIII. századig terjedő időszakra igaz. Az a másfél évszázad, amely teljesen átformálta Európa társadalmát, politikáját a kultúrában is jelentős változásokat hozott. A korábbi korszaktól a kései középkor írásbeliségét és ránk maradt forrásait majdnem akkora szakadék választja el, mint emezét a XVIII. századétól. A XII. századig az európai írásbeliség sokat megőrzött a kései antikvitás hagyományaiból, írni-olvasni csak egészen szűk réteg tudott, ráadásul az olvasni tudás nem jelentette azt, hogy valaki az íráshoz is értett. A kései középkor ebből a szempontból is jobban hasonlít a korai újkorhoz: sokkal többet írtak, mint azelőtt, az írni-olvasni tudás sokkal szélesebb körben terjedt el. Az ügyintézésbeli írásbeliségben az oklevelek mellett más műfajok is tömegessé váltak: a számadások és különböző más jegyzékek pl. vámnaplók, urbáriumok, adójegyzékek, leltárak. Átalakult a levélírás is, a művesen megformált episztola nem tűnt el ugyan, de számbelileg felülmúlta gyorsan fogalmazott, nem irodalmi célzattal írott misszilis.¹⁰ A korszak végén az ügyintézés átalakulásával létrejöttek a klasszikus értelemben vett iratok, amelyek lassan kezdték felváltani az okleveleket. Magyarországon mindehhez egy sajátos terminológiai probléma járult. Itt ugyanis tágabb értelemben oklevélnek hívnak minden 1526 előtti, az ügy-

9 Bármilyen régimódinak tűnik, mindmáig ez a legélelműjűbb módszer a források felosztására. A XX. század húszas-harmincas éveiben kialakult primitív formai felosztásokkal pl. írott–íratlan források, egyszer s mindenkorra szakítani kéne, illetve csak kiegészítő tipológiaként alkalmazni. *Droysen, Gustav: Grundriss der Historik Leipzig, 1868. Bernheim, Ernst: Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. 1908.*

10 Az epistola és a misszilis szigorú megkülönböztetése itt utólagos spekuláció eredménye, saját korában nem választották el élesen a két elnevezést egymástól.

intéző írásbeliségben készült iratot, függetlenül attól, hogy annak valójában mi a műfaja. Ennek oka a Diplomatikai Levéltár létrehozásában keresendő. Amikor a múlt században az Országos Levéltárban az ott őrzött fondok egységét megbontották és kialakították a Diplomatikai Levéltár nevű gyűjteményt, oda nemcsak igazi diplomák kerültek, hanem a levéltár minden mohácsi vész előtt kelt irata.

Oklevélkiadási szabályok

A kiadási elveket az 1860-as évekig a legszorosabb értelemben vett gyakorlatból lehetett figyelemmel kísérni: az okmánytárakban kiadott oklevelek megformálásából és néhány szerencsésebb esetben a kiadónak az okmánytár bevezetőjében közölt felvilágosításaiából. Az első elméleti tanulmányok tulajdonképpen a megjelent okmánytárak kritikái voltak, ebből formálódott ki az egyébként gyorsan egységesülő gyakorlat, amelyet azonban nem mindig követte azonnal a szabályzat kidolgozása. A szabályzatokat egyesületek adták ki, általában olyan egyesületek, amelyeknek országos vagy nemzetközi presztízse biztosította azt, hogy az ott rögzített elvek ne csak ajánlások legyenek, hanem a könyv-és folyóiratkiadók ezeket várják el a források kiadóitól.

Az egyik legelső, teljes egészében az oklevélkiadás elméletével foglalkozó tanulmány német nyelvterületen, 1860-ban jelent meg. Műfaját tekintve ez is kritika volt, négy nem sokkal korábban megjelent okmánytár kiadási elveit vette sorra Georg Waitz (1813–1886), és ennek kapcsán írta le azokat a szabályokat, amelyek ekkorra már többé-kevésbé elfogadottak és általánosan elvárhatóak voltak minden oklevélkiadástól.¹¹ Historiográfiai szempontból két jelenségre kell felhívni a figyelmet az első oklevélkiadással foglalkozó cikk kapcsán. Hogy mennyire a szokás és a konszenzus hozta létre Waitz elveit, mi sem fejezi ki jobban mint az, hogy a szerző több esetben is szabályokról (*Regeln*) beszél. Waitz tehát nem a saját maga által kifejlesztett elveket kérte számon az általa kritizált okmánytárak alkotóin, hanem a már meglévő üzust. A másik jelenség szorosan kapcsolódik a Waitz által emlegetett szabályok szokás-jellegéhez. 1860-ra ezek a szabályok a német oklevélkiadásban már általánosan ismertek voltak, az ezektől való eltérést a szakma legjava nem tolerálta. Ez pedig azt jelentette, hogy ezek az elvek nem 1860 körül születtek meg, hanem egy-két évtizedes múltra tekintettek vissza.¹²

11 *Waitz, Georg*: Wic soll man Urkunden edicren? In: *Historische Zeitschrift*, 4. (1860)

12 „Olybá tünik, mintha erre vonatkozólag semmiféle szabályok nem jutottak volna érvényre, pedig már régóta léteznek minták ...” *Waitz, G.*: i. m. 439. p.

Tanulságos Waitz itt megfogalmazott elveit sorra venni, mert minden megállapítása megfelel a mai elvárásoknak is. 1. A már kiadott szövegeket nem szabad anélkül újrapontozni, hogy az eredetit kézbe ne venné a kiadó. Főleg nem szabad az eredeti megtekintése nélkül kijavítani a szöveget. 2. Nem kell az eredeti szöveg „helyesírását” és interpunkcióját teljes egészében visszaadni. Az általa kritizált okmánytár készítője ugyanis azt az elvet hirdette meg, hogy a forrásban szereplő szó formáját valamint helyesírását, ortográfiáját hünen meg kell tartani, bármilyen szokatlan is legyen, csak ugyanis az eredetiség és a valóság megítélésénél szükséges kritériumok lehetnek. Waitz éles hangon utasította vissza ezt az elképzelést. Aligha valószínű — úgymond — hogy ezért bármelyik igazi történész köszönetet mondana, vagy eme külsődleges dolgokban keresné a valóság vagy hamisság kritériumait. Mit használhat, ha a neveket a kiadó hol kis, hol meg nagybetűvel írja? 3. A rövidítéseket fel kell oldani, kivéve azt a néhány esetet, amikor a rövidítés feloldása kétséges. Ha ezt nem végzi el a kiadó, akkor nem több mechanikus másolónál. 4. Az eredetiben szereplő hosszított, át nem húzott szárú f betűhöz hasonlító s, az u hangértékű v, az i hangértékű j jelölése szükségtelen. Ezek nem többek kalligrafikus szokásoknál. Ha ugyanis két i-t irtak egymás mellé, vagy a szó végén állt i, akkor annak a szárát erősen lehűzták. Ezért semmi szükség az *filijis*, *observarij* típusú átírásra. A v és u kérdésével hasonló a helyzet. A *Lvdolf* és *vnde* esetében a v magánhangzót, mégpedig u-t jelentett. Valójában tehát nem a szó más típusú helyesírásáról, hanem ugyanannak a betűnek egy másik jeléről van szó. Ezt pedig a nyomtatásban visszaadni értelmetlen dolog. Ugyanez áll az eredeti szöveg interpunkciójára is. 5. A kiadáshoz alapos kritikai apparátust kell mellékelni. Nem elég egy odavetett félmondat arról, hogy kétséges hitelű az oklevél, azt meg is kell indokolni.

Waitz alapvető tanácsait természetesen hazájában sem fogadta meg mindenki. Egy évszázaddal később Bruno Meyer még mindig panaszkodott azokra az általa autodidaktáknak nevezett kiadókra, akik egy szó után tett ponttal intézik el a rövidítés feloldását.¹³

1860 után több kisebb tanulmány jelent meg, amelyek általában az MGH frissen megjelent okmánytárainak megvitatása kapcsán tisztáztak néhány kérdést.¹⁴ Ezekből a sokszor egymással vitázó tanulmányokból aztán az 1870-es évekre kialakult azoknak a szokásoknak az összessége, amelyet mindmáig követnek a legnevesebb német forráskiadás oklevéltárainak készítői. Jellemző módon azonban az MGH-

13 Meyer, Bruno: Zur Edition historischer Texte. In: Schweizerische Zeitschrift für Geschichte, 1951. 31. p., jegyz.

14 Összeállításuk megtalálható Fuhrmann 1976-ban megjelent, idézett munkájában ld. a 8. jegyz. Ugyanitt néhány kisebb oklevélkiadási kérdést már az 1820-as évektől érintő cikk könyvszeti adata is fellelhető.

nak sincsen oklevélkiadási szabályzata. A 20. században aztán mintha csak röstelkedtek volna ezen a hiányon, Theodor Sickel (1826–1908) egy 1876-ban írt tanulmányát az MGH oklevélkiadási szabályzataként kezdték emlegetni. A meglehetősen laza szerkezetű munka több apróbb diplomatikai megfigyelést tartalmaz a szász dinasztia császári okleveleiről. Ezeken kívül a munkatársak figyelmét felhívta néhány fontos oklevéltani kérdésre és megszabta azt is, hogy az összes fennmaradt kéziratot hogyan másolják le. Ezek alapján azonban Sickel eme cikkét oklevélkiadási szabályzatnak nevezni még a legnagyobb jóindulattal sem lehet.¹⁵

A második világháború után mind gyakrabban merült fel az az igény, hogy a nagyjából hasonló elveket követő szabályzatokat egységesítsék és egy nemzetközi oklevélkiadási szabályzatban egyezzenek meg a diplomatikusok. Belgiumban olyan konvencionális jelhasználat kialakításával próbálkoztak, amely jól felismerhetően elkülönítette pl. a szövegben előforduló üres helyeket a kitörölkeltől, de még olvashatóaktól és az olvashatatlanul kopott vagy kiszakadt részeketől is.¹⁶ A nemzetközi szabályzat legfontosabb előzménye a belga akadémiai szabályzat volt, amely nemcsak oklevelekre, hanem mindenféle történeti forrásokra érvényes.¹⁷ A Nemzetközi Oklevéltani Bizottság 1974-ben fogadta el a középkori latin nyelvű oklevelek kiadási szabályzatát, amelyet 1977-ben nyomtatásban is megjelentetett.¹⁸

A magyar oklevélkiadási irodalom 1885-ig csak az okmánytárak előszavában és néhány kritikai jellegű cikkben létezett. Ez önmagában még nem jelentett volna hiányosságot, az azonban már sokkal inkább, hogy több nagy okmánytár-sorozat sem felelt meg az akkor már elvárható minőségi követelményeknek. Különösen igaz ez Fejér György Codexére, de az Árpád-kori új okmánytár is sok kívánnivalót hagyott maga után. Az 1880-as évek elejéig Magyarországon általában a szigorúan betűhív átírás szabályait követték. A kis-és nagybetűket úgy másolták le, ahogy az

15 *Sickel, Theodor*: Programm und Instructionen der Diplomata-Abtheilung. In: Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, 1. (1876). Az MGH diplomata-sorozatának jelenlegi gyakorlatára: *Gawlik, Alfred*: Ziele einer Diplomata-Edition. In: Mittelalterliche Textüberlieferungen i. m.

16 *Masai, François*: Principes et conventions de l' édition diplomatique. In: Scriptorium, 4. (1950); *Dekkers, E.* : La tradition des textes et les problèmes de l' édition diplomatique. In: Traditio, 10 (1954).

17 Instructions pour la publication des textes historiques — Voorschriften bij het uitgeven van geschiedkundige teksten. Bruxelles, 1955.

18 Magyar fordításban közreadta *Györffy György*: Nemzetközi oklevélkiadási szabályzat. Levéltári Közlemények (= LK), 51–52. (1980–1981). A szabályzat franciául a legkönnyebben hozzáférhető, ráadásul a számítógépes szövegszerkesztés kívánalmait is figyelembe veszi: *Guyotjeannin, Olivier-Pycke, Jacques-Tock, Benoit-Michel*: Diplomatique médiévale. (L' atelier du médiéviste 2.) 1993. 402– 413. p.

oklevél írója tette, megpróbálták hűen visszaadni az u és v, a t és c betűket a ti-s szótagoknál is. Gyakori volt az ellenőrizetlen másodközlés más okmánytárból vagy valamelyik kéziratos gyűjteményből. Ezeket a szabályokat Wenzel Gusztáv így foglalta össze az Árpádkori új okmánytár első kötetének bevezetőjében. „Az orthographiát illetőleg nem követtem a graphicai, hanem a diplomaticai és történeti szempontot, és általán véve, amennyiben ez lehetséges, egyformaságot kerestem. Azért az írás sajátosságait megtartottam, hol azokban a kor jelleme mutatkozik.... úgy adom a szöveget, mikép azt írták volna, ha akkor általában szabályul elismert orthographiát szigoruan követik.” Az Anjoukori okmánytár második kötetétől (1881) kezdve az MGH-nál érvényesülő elvek Magyarországon is általánossá váltak. Az MTA Történelmi Bizottsága határozatot hozott az egységes elvű oklevélkiadás érdekében. A határozat tekintélyét mutatja, hogy néhány év alatt az okmánytárak áttértek az új kiadási szokásokra. Géresi Kálmán 1882-ban már így adta ki a Károlyi oklevéltárat.¹⁹ A Zichy-okmánytár negyedik kötete (1878) még a régi rendszer szerint közölte az okleveleket, az 1888-ban megjelent ötödik az új rendszert követte. E módszert követte Nagy Imre Sopron megyei és Varjú Elemér Bánffy-okmánytára.²⁰

A nyilvánosság előtt a Magyar Történelmi Társulat 1885-ös júliusi kongresszusán Fejérpataky László (1857–1923) terjesztette elő a magyarországi forráskiadás szabályait. Fejérpataky jól ragadta meg a korabeli viták lényegét. Szerinte kétféle rendszert követnek a kiadók. „Az egyiknek követői hű képet adnak az oklevélről alaki tekintetben, de nem adják vissza belső értelmét.... Ha a kiadó követi az oklevél íróját minden következetlenségben, indokolatlan szeszélyében, paleographiai másolatok gyűjteményét fogja nyújtani s megnehezíti úgy az olvasónak, mint a saját munkáját anélkül, hogy ez eljárás által a tudománynak hasznot tenne.” Ő azonban a másik „ésszerűbb, s a külföldön rég elfogadott rendszert” ajánlotta. Fejérpataky ajánlása mindössze öt pontból és még egy pármondatos, a vulgáris (magyar és német) nyelvű szövegekről szóló megállapításból állt, mégis évtizedekig alapját képezte a forráskiadási gyakorlatnak.²¹

19 A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. I. köt. Sajtó alá rendezi: Géresi Kálmán. Bp., 1882. Elvei a kiadó előszavában olvashatók.

20 Sopron vármegye története. Oklevéltár 1–2. köt. Szerk.: Nagy Imre. Sopron, 1889., 1891.; Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczyi Bánffy család történetéhez. 1–2. köt. Szerk.: Varjú Elemér. Bp., 1908., 1928.

21 A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul 3-6. napjain Budapesten tartott congressusának irományai. *Fejérpataky László: A történelem segédtudományai s különösen az oklevéltan hazánkban.* In: Századok (= Sz), 19. (1885) 66. skk. p.; *Kubinyi Ferenc: Miként cszközöljük az oklevelek kiadását?* 1–2. In: Turul, 1889.

1920-ban jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia középkori latin oklevelekre és egyéb történeti forrásokra egyformán vonatkozó szabályzata. A szabályzat jelentőségét nem lehet eléggé méltatni. Ez volt az első valódi magyarországi forráskiadási szabályzat, tegyük hozzá rögtön, újabb azóta sincs, csak olyan, amelyik egy bizonyos forrástípusra, korszakra vagy vállalkozásra vonatkozik.²² A szabályzat másik előnye rövidege és következetessége. Összesen két és fél oldal terjedelemben minden igazán fontos kérdésre választ adott. Igaz, ezt csak úgy tudta elérni, hogy a középkori szabályzatot együtt kell forgatni az újkori részekkel. A zárójelek, pontozás, szaggatott vonalak jelölését, a különböző jegyzetek tartalmát ugyanis az újkori részben találja meg az olvasó. Az 1920-as szabályzat fölött nem járt el az idő, mindmáig érvényesnek tekinthető, legfeljebb csak kiegészítésre szorul, de felváltani szükségtelen. A kiegészítésekkel azonban óvatosan kell bánni, az 1920-as szabályzat kidolgozói nem gondatlanul, hanem nagyon is bölcsen jártak el akkor, amikor csak a legfontosabb kérdéseket rögzítették. Így nem kötötték meg szükségtelenül a forráskiadók kezét, elegendő teret nyújtottak a források egyedi jellegére szabott kivitelezésnek. A túlszabályozás amúgy is csak oda vezethet, hogy végül komplikáltsága miatt nem tartják be. Az 1920-as szabályzat elveinek megvalósulásával mégsem találkozhatunk túl gyakran. Ennek az az oka, hogy 1918 után lezárult a középkori forrásközlés nagy korszaka. Az első világháború után megjelent magyarországi diplomatáriumok egy részének kéziratjai már korábban elkészültek, csak a háború és az azt követő összeomlás miatt jelentek meg később. Az 1920-as szabályzat szerint jelentek meg oklevelek pl. a Podmaniczky-okmánytárban, néhány kisebb megszorítással e szerint jelent meg Sopron megye levéltárának okleveleit tartalmazó kötet is.²³ Az 1920-as szabályzat elvei átmentek a gyakorlatba, csakhogy egyre kevesebb teljes szövegű latin nyelvű oklevélközlés látott napvilágot.

Amikor a Magyar Történelmi Társulat 1960-ban vitát rendezett a történeti forráskiadásról, csak két hozzászólás érintett szűkebb értelemben vett kiadástechnikai kérdést, Varga Endre és Maksay Ferenc referátuma.²⁴ A többi résztvevő általában forráskiadási tervekről, elkezdett munkákról számolt be. 1960-ban a korszerű forráskiadások újraindítása, azaz tartalma volt a kérdés, nem pedig többé-kevés-

22 A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai. In: Sz 53–54. (1919–1920) Melléklet 3–24. p. Az utóbbira példa Benda Kálmán szabályzata: A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. In: Sz 108. (1974) 2. sz. 436–475. p.

23 A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. Közzétette, családtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Lukinich Imre. 1–5. köt. Bp., 1937–1943; Sopron vármegye levéltárának oklevél-gyűjteménye. I. rész: Középkori oklevelek. Összeállította: Sümeghy Dezső. Sopron, 1928.

24 Vita a magyar történeti forráskiadás helyzetéről és feladatairól. In: Sz 95. (1961)

bé amúgy is rendezett technikai jellegű problémák tisztázása. Varga és Maksay hozzászólása tulajdonképpen egyetlen kérdés körül forgott: mennyire közelítsük az átírást a szöveg eredeti jeleihez? A két vélemény közt jelentős hangsúlyeltolódás érzékelhető, ami nem véletlen. Ekkortájt ugyanis kisebb fajta nyelvész-történezháborúság zajlott a forráskiadási elvek körül. A csatabárdot Bárczi Géza ásta ki H. Balázs Éva *Jobbágylevelek* kötetének megjelenése után négy évvel később írott recenziójában.²⁵ Varga jobban, Maksay kevésbé tolerálta a nyelvészek elvárásait.

Varga Endre a korai magyar szövegek átírásával foglalkozott. Maksay első sorban ugyancsak újkori források példáit emlegette, de szélesebb összefüggésben. Védelmébe vette Fejérváthy előterjesztésének és az 1920-as szabályzatnak forrásközlési elveit, mert „... helyes úton jártak, amikor a betűhív és a modernizált közlésmód között a XVIII. század elejében- közepében húzták meg a határt... korábbi XVI–XVII. századi szövegek esetében sem helyes egyes nyelvészek korábbi szélsőséges kívánalmainak, az ún. paleográfiai hűség igényének engedni. Ez külföldön sem szokásos. A történeti kiadványokban le kell mondani a nagy és kis kezdőbetűk, a különleges betűformák (pl. a hosszú németes s) és a rövidítés-feloldások feltüntetésétől, továbbá az eredeti interpunkció és a szavak egybe-vagy különírásának a megtartásáról.”

A vita természetesen első sorban a magyar nyelvű szövegek kiadása körül forgott, de azért szóba kerültek a latin nyelvű forrásközlésben követett eljárások is. Bárczi „a filológiai pontosságra törekvő betűhív közlést” ajánlotta „a mellékjelek bizonyos fokú, de nem megtévesztő egyszerűsítésével” és csak nehéz szívvel mondott le a „paleográfiai hűségű” szövegre való törekvésről. A latin és a vulgáris nyelvű oklevél-és iratközlés eltávolodott egymástól, ez alól a magyar nyelvű forráskiadás sem lett kivétel.

Hasonló vita máshol is zajlott. Bruno Meyer 1951-ben így panaszkodott: „Ha a jelenkori forráskiadást elfogulatlanul szemléljük, a kép nagy zűrzavart mutat. A kiadással foglalkozó filológusok, germanisták, romanisták, jogászok és történészek nemcsak egymással vesztítettek el minden kapcsolatot, hanem saját soraikon belül is külön utakat járnak.”²⁶

25 Bárczi Géza recenziója. In: *Magyar Nyelv* (= MNy), 51. (1955) 381. p.; *Uő.*: Hozzászólás a történeti forráskiadások kérdéséhez. In: *MNy*, 57. (1961) 413. skk. p. Bárczi az 1955-ös megsemmisítő kritikáját még 1961-ben is túl enyhének nevezte.

26 *Meyer, B.*: i. m. 177. p.

A tanulságok

1. A forrásközlés, speciálisan pedig az oklevélkiadás célját a XIX. század közepe óta a módszertannal foglalkozó szerzők mindnyájan hasonlóan fogalmazták meg. „Alapelv — így az 1920-as magyar szabályzat —, hogy a szöveget a tudományos használatra mennél alkalmasabbá tegyük, megtartva az eredetinek mindazokat a helyesírási és egyéb sajátosságait, melyek a szöveg korára és írójára jellemzők.” „A történeti szövegkiadásnak kettős célja van — írta Wilhelm Bauer 1921-ben — a szöveget a lehető legtisztább és legteljesebb formában a szerző valószínűsíthető szándékai szerinti formában visszaadni”, másrészt „olyan áttekinthetően, olvashatóan és érthetően előadni, amennyire csak a tartalom sérelme nélkül lehetséges”.²⁷ „A szövegkiadás alapelve a szöveg tisztelete, mely megköveteli, hogy a kiadó ne változtasson rajta. De mivel a kiadás nem pusztá reprodukció — erre a faksimile szolgál —, könnyen olvashatóvá kell tenni a rövidítések feloldásával, modern központozással, a nagy- és kisbetűk mai használatával és bekezdésekkel. Ugyanakkor az átírások révén megromlott szöveget olvashatóvá kell tenni és olyan javításokat kell javasolni, amely által a szöveg az eredetihez közelít.” — fogalmazott a nemzetközi szabályzat.

2. Az oklevélkiadás olyan módszertani kérdésekkel foglalkozik, amelyek meghatározzák azt, hogy mely okleveleket, milyen kritikai apparátussal kell közölni, milyen formában kell közreadni, a kiadott forrásokhoz milyen mutatókat kell készíteni. A kiadás (editio) tehát nem azonos az átírással (transcriptio), az átírás csak az egyik része a kiadásnak. Magyarországon azonban az átírás kitüntetett szerepet kapott, ha kiadás-technikáról beszélnek, akkor általában az átírást értették és értik alatta. A szerkesztőség e sorok szerzőjét is elsősorban átírási kérdések megírására kérte fel, a cím mégis kiadási problémákról beszélt.²⁸

3. Az oklevélkiadás szabályai elsősorban ún. régi oklevelekre lettek kitalálva. Igaz ez a különféle nemzeti szabályokra, de a nemzetközire is. A XII–XIII. századi változások azonban az oklevéladásban hatalmas változást hoztak. E változások Magyarországon a XIII. sz. végén jelentkeztek. Milyen kihatásai vannak ezeknek a kiadásra?

27 *Bauer, W.*: i. m. 205. p.

28 Magyarországon az átírás szónak két értelme van. Az egyik a kiadás során végzett átírás, amikor a kiadó a szöveget lemásolja. A másik oklevéltani fogalom, amikor egy oklevéladó egy oklevélet saját oklevélbebe tartalmilag vagy szó szerint beilleszt. A történeti módszertan szempontjából nézve az utóbbi közvetlenül a forrás létrejöttére vonatkozó kifejezés, a másik a történelmi recepció része.

a.) Ezután a tömeges oklevéladás koráról beszélünk. Míg a korai középkor oklevelei esetében kívánatos, hogy Európa összes országának oklevelei jó kiadásban hozzáférhetőek legyenek, a XII–XIII. század után ez egyszerűen lehetetlen.

Györffy György az 1960-as forráskiadási vitában a már meglévő tendenciát ismertette, amikor középkori forráskiadás három formájáról beszélt. Facsimilét a legkorábbi, XI–XIII. századi oklevelekről érdemes készíttetni. A tömeges oklevélkiadás korából akkor érdemes teljes szövegükben okleveleket közölni, ha összetartozó levéltári anyag okleveleit vagy pedig tartalmilag összefüggő okleveleket közölnek. A regeszta forma szerinte egy korszak teljes okleveles anyagának áttekintésére hivatott.²⁹ A regeszta azóta a magyarországi későközépkori oklevélközlés legelterjedtebb műfaja lett. A Kállay és a Zsigmondkori oklevéltár tette a regesztaformát igazán közzismertté, az utóbbi évtizedekben pedig megindult egy másik nagy korszakot átfogó, teljes körű oklevélközlésre törekvő regeszta-sorozat kiadása, az Anjoukori oklevéltaré. Györffy 1960-ban még a teljes szövegű oklevélközlés tipikus példájaként emlegette a családi okmánytárakat, azóta azonban több családi levéltár okleveleiről is regesztákat jelentettek meg, így pl. a Szent-Iványi, Balassa, Justh stb. család levéltárának középkori okleveleiről. A régóta ismert műfaj igazi elterjesztője Borsa Iván, aki regesztázási szabályzatot is alkotott.³⁰

b.) Az oklevéladás átalakult, új kibocsátók, új kedvezményezettek, új oklevéltípusok jelentek meg. Az új oklevéltípusok az eredetileg nagyon kötött oklevélformát fokozatosan fellazították, megindult az aktakorszak felé mutató fejlődés. A kései korszak okleveleire csak részben alkalmazhatók azok az elvek, amelyeket a koraiakra fejlesztettek ki.

A helyzet egyébként teljesen megfelel a diplomatika nemzetközi helyzetének. Amikor a maurinusok a XVII. században megalkották az oklevéltan alapjait, ezt a meroving és karoling kori oklevelek alapján tették. A későbbi oklevéltanok annyi előrelépést tettek, hogy a vizsgálat időhatárát kitolták kb. a staufi időkig. Résztanulmányok születtek ugyan külföldön és Magyarországon is, de ezek kevesek ahhoz, hogy megalapozott általános következtetéseket lehetne levonni belőlük. Aki

29 Györffy György hozzászólása Vita a magyar történeti forráskiadás helyzetéről és feladatairól. In: Sz 95. (1961) 210. p.

30 Borsa Iván: A középkori oklevelek regesztázása. (Függelék: A Kölcsey család levéltárának középkori oklevelei). In: LK, 24. (1946) 47–70. E szabályzatot később ő modernizálta: Mályusz Elemér–Borsa Iván: A Szent-Iványi család levéltára 1230–1525. Bp., 1988. előszavában. Német regesztázási szabályzat: Richtlinien für die Registrierung von Urkunden. In: Blätter für deutsche Landesgeschichte, 101. (1965) A regesztázás néhány kritikus kérdését érinti Meuthner, Erich: Der Methodenstand bei der Veröffentlichung mittelalterlicher Geschäftsschriftgutes. In: Der Archivar, 28 (1975).

Bresslau vagy Gyiry oklevéltanát forgatja, az bizony a középkor utolsó évszázadainak okleveleire legfeljebb csak utalásokat talál. Szentpétery Imre magyar diplomatikája is annak a korszaknak okleveleiről beszél a legkevesebbet, amelynek számszerűleg legnagyobb volt az oklevélkibocsátása.

A XX. század közepén mind többen hívták fel a figyelmet arra, hogy a tömeges oklevéladás korának oklevélközléseiben nem lehet mechanikusan átvenni a korábbi korszakokra kifejlesztett elveket. A gyakorlat amúgy is mindig más szokásokat követett, csakhogy ezek a szokások jobban eltértek egymástól, mint a korai oklevelek esetében.³¹ Természetesen a helyi forrásadottságtól függ, hogy hol milyen időpontban húzzák meg azt a korszakhatárt, amely a „régí” és amelyek az újabb oklevelekre vonatkozik. A MGH-nál kb. 1100 számít ilyen határnak.³² Magyarországon három korszakot lenne célszerű megkülönböztetni. Az első III. Béla vagy a tatárjárás koráig terjed, ezekből az évekből minden fennmaradt iratot közzé kell tenni a lehető legnagyobb kritikai apparátussal. Ezen felül az eredetiben fennmaradt okleveleket facsimilében is ki kell adni. Az itt követett kiadásnál a nemzetközi szabályzat a mérvadó, annak elveit amúgy is e korszak okleveleire találták ki.³³ A faksimilét kísérő oklevelek átírásai esetében más elvek követendők. Itt nemcsak megengedettek, hanem szükségesek is a legrigorózusabb átírások. Ezeket a táblákat használóik írásvizsgálatra, tanulásra használják, így itt a jelhű átírás egy változatát kell kialakítani. Célszerű a szövegtörzstől eltérően jelölni a feloldott rövidítéseket, követni az oklevél interpunkciós szokásait, jelölni kell például az oklevelek hangos olvasásánál a hangsúlyozáshoz szükséges mellékjeleket, az u hangértékű v-t v betűnek átírni.³⁴ Ezeket az elveket abban az esetben is követni kell, ha majd a későbbi korok magyarországi okleveleinek illusztrálására is készülnek fényképmásolat gyűjtemények. A második korszak nagyjából az Árpád-kor későbbi szakaszát foglalná magába. Itt is a nemzetközi szabályzat lenne a mérvadó, de valamivel kisebb terjedelmű kritikai apparátusra lenne szükség. Természetesen néhány tartalmilag nagyon fontos oklevél esetében az egész középkor folyamán ki kellene tartani az első korszak elveinél. Az első korszak

31 A tömeges oklevéladás speciális kérdéseivel foglalkozott *Demandt, K. E.*: Zum Problem spätmittelalterlichen Quelleneditionen. In: *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 90. (1953) és *Meuthner*: i. m.

32 *Schaller, Hans Martin*: Briefe und Briefsammlungen als Editionsufgabe. In: *Mittelalterliche Textüberlieferung* i. m.

33 *Diplomata Hungarica antiquissima I. 1000–1131. Edendo operi praefuit Georgius Györffy*. Bp., 1992.

34 Nagyjából így jelent meg az eredetiben fennmaradt legrégebb magyar oklevelek hasonmásit kísérő füzet is. *Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Composuit Georgius Györffy*. Bp., 1994. (A továbbiakban: *Chartae antiquissimae Hungariae*.)

elveit kellene alkalmazni a későbbi évszázadokban pl. fontos államjogi okmányok vagy városprivilegiumok esetében. A XIV. századtól kezdődően — ha egyáltalán a teljes szövegű oklevélközlés mellett dönt a kiadó — az 1920-as szabályzat némileg módosított és kibővített elvei mellett kellene megmaradni.

c.) Az oklevéltan elveit alkalmazzák a kései korszak olyan műfajainál is, mint a levelek vagy a gazdasági iratok. Ezek valójában nem oklevelek, még ha koruk miatt annak is mondják ezeket. A levelek kiadása alig tér el az oklevelektől. Megjegyezni csupán azt érdemes ezekről, hogyha valahol, hát akkor a misszilisek esetében van értelme a teljes szövegű kiadásnak. Egy politikai tartalmú levél esetében a legjobb regeszta sem tud olyan árnylatokat visszaadni, mint amilyeneket írója szándékozott. A gazdasági iratok (pl. számadások, adójegyzékek) sajátos kiadási eljárásokat követelnek meg. A nemzetközi szabályzatot elkészítő bizottság tervbe vette ugyan, hogy megalkotja a középkori gazdasági iratok nemzetközi szabályzatát, ezzel azonban mindmáig adós maradt.

4. Az átírásban valójában nem kettő, hanem három módszer fejlődött ki. A jelhű, a betűhív és a hangzöhív átírás. A jelhű az oklevél jeleit megpróbálja a nyomtatásban visszaadni. A betűhív ugyanezt teszi, de csak a betűkhöz ragaszkodik, az egyéb jeleket pl. interpunkciót, kiegészítő jeleket, rövidítéseket nem jelöli. A hangzöhív átírás a betű klasszikus latinságban kifejtett hangértéke szerint írja át az oklevél szövegét. A latin oklevelek átírásában valójában általános elvként a hangzöhív átírást követjük, e módszert ajánlották azok a szerzők is, akik maguk betűhű átírásról beszéltek. A hangzöhív átírás mellett történő döntésnél figyelhető meg leginkább, hogy mennyire az ókori auktor-kiadásokból nőtt ki a kritikai oklevélkiadás is.

A hangzöhív átírás azonban nem vált doktriner elvvé. Igazság szerint vegyes rendszert követ a gyakorlat és vegyes rendszert ajánlanak a módszertanok írói is. A dátumok átírásánál jelhű módszert követünk. A számokat itt teljes hűségükben adjuk vissza, még akkor is, ha az oklevél írói mintegy rövidítésként értelmezve ragokkal látták el ezeket, ráadásul bevett gyakorlat, hogy az évszámokhoz illesztett ragokat megemelt szedéssel helyezzük el, (a számítógépes szövegszerkesztésben felső indexnek nevezett formázással) híven visszaadva így az oklevél eredeti képét.

„anno Domini M^o CCC^o XXX° sexto”-ra írjuk át pl. a római számos keltezésű 1336-os oklevelet. Ezt az eljárást támogatja a nemzetközi szabályzat 72. pontja is.

A betűhű és a hangzöhű módszer közti eltérést és a körülötte keletkezett vitát némi egyszerűsítéssel u — v vitának is nevezhetnénk. A hangzöhű módszer szerint abban az esetben, ha a latin kiejtéstől eltérő hangzót jelölő, de ahhoz közel álló képű jel áll az eredetiben, akkor azt a latin kiejtés szabályai szerint kell átírni. Ez a

módszer követendő az u-v-w, i-j, magánhangzó előtt álló ci-ti átírásakor. Ilyenkor tehát a humanista helyesírás szerint kell átírni az oklevelet.

A magyarázó elvet Waitz már említett cikkében kifejtette. Az vniversis első betűje e szerint nem v betű, hanem u hangértékű jel, akárcsak a szóvégi ij-j-e is az i betű másik jele (Zeichen).

A betűhív átírást követjük azonban a vulgáris szavak és a vulgáris tulajdonnevek átírásánál.

A Pest megyei Kuldó falu Kwldo alakját megtartjuk, ha azt így írták, a Nógrád megyei Kerecsentava nevű mocsár alakját is teljesen betűhíven, ahogy az eredetiben áll, adjuk vissza: Keerchentoua.

A hangzóhív átírás ellen latin filológusok sohasem emeltek komoly kifogást. Annál inkább a vulgáris nyelvekkel foglalkozó nyelvészek. Ők azok, akik nyelv-történeti sajátosságokra hivatkozva latin szavakat is betű-, sőt jelhíven írtak át. A possessio szó póffeffio-ra történő átírása ugyanis már a jelhű átírás körébe tartozik.

Magyarországon néhány korai kezdettől eltekintve, egészen tudatosan követte ezt az elvet Jakubovich Emil és Pais Dezső az Ó-magyar olvasókönyvben Pécs, 1929. Átiratukban így fest a Turóci regisztrum (1391) 3. lapjának egyik részlete, amelyet a szokásos módszer szerint is átírtunk:

...Et aliam domini Lodouici pridem felicis regis Hungarie super restitutione et resignacione predictarum terrarum prebouch vocatarum per ipsum dominum lodouicum regem Stephano litterato filio Johannis ac Myke et Ladislao fratribus eiusdem facta sub anno gracie M^o CC^{mo} quadragesimo quarto feria secunda proxima post octavas festi corporis xpi [Christi] patenter emanatam Tertiam Conuentus de Turoch super vendicione medietatis cuiusdam prati inter fluuium Blathnycha et Riululum Rakouch, adiacentis...

...et aliam domini Lodouici pridem felicis regis Hungarie super restitutione et resignacione predictarum terrarum Prebouch vocatarum per ipsum dominum Lodovicum regem Stephano litterato filio Johannis ac Myke et Ladislao fratribus eiusdem facta sub anno gratie M^o CC^{mo} qaudragesimo quarto feria secunda proxima post octavas festi Corporis Christi patenter emanatam, tertiam conuentus de Turoch super vendicione medietatis cuiusdam prati inter fluvium Blathnycha et rivulum Rakouch adiacentis...

A Magyar Nyelvben publikált latin nyelvű oklevélszövegeket így írták át, néhányan így idéznek még krónikaszövegeket is.³⁵ Szó sincs egyoldalú nyelvész beállítottságról, pl. egy 1982-ben megjelent művészettörténeti korpusz így írta át Andrea Scolari váradi püspök végrendeletének keltezését: Actum Varadinj in nostro palacio episcopalj.³⁶

Két érv talán segít abban, hogy a humanista átírásban kételkedőket meggyőzze. Nem véletlenül idéztük annyit Waitz mondatait. A betű–jelhű átírás hívei a XIX. század közepe óta arra hivatkoznak, hogy az általuk követett metódus fontos nyelvészeti következtetések levonására ad lehetőséget. Az azóta eltelet százötven év alatt azonban még senki sem tudta — nem is próbálta — bebizonyítani, hogy Európa bármelyik szegletében a *wlgo*-nak írt *vulgo* szót másként ejtették volna, mint mondjuk a *uulgo*-t, vagy hogy a *hij*-nek bármiféle más hangértéke lett volna mint a *hii*-nek. Ha pedig ennek nem volt semmiféle hangértéke, akkor mi értelme van az olvasást nehezítő átírásnak? Más a helyzet a *poſſeffio*-ban álló *s* betűvel. Az ún. gót betűs német írás — a nyomtatott és a folyóírás is — kétféle *s* betűt ismert: a hosszú és a kerek vagy *Schluß s*-t. Alkalmazásuknál kétféle szabályt kellett figyelembe venni: hangtanit (a hosszú *s* zöngés *z*, a kerek zöngétlen *sz* hangot jelölt) és alaktanit, ily módon valóban volt helyesírási, sőt hangtani jelentősége is. Márpedig az 1941-ig használt gót betűs írás nem német sajátosság hanem, egyenes folytatása a XV. század végéig egész Európában használatos ún. gót betűtípusoknak. Csak-hogy az *antiqua* betűtípus, amelyet a latin abc visszaadására használunk, nem ismeri a hosszú *s*-t, így még német nyelvű szövegek átírásakor sem jelöljük külön a *schon* hosszú és a *Häuschen* kerek *s* betűjét, akkor meg miért kellene ezt tennünk a latin esetében?

5. A szabályzatok ugyan a humanista latinság helyesírását ajánlják egységesítő normaként, valójában azonban a neolatin és román nyelvek helyesírási szokásait részesítik előnyben. Ez a következőkben mutatkozik meg:

- a.) nagybetűk használata az ünnepek nevének első szavánál;
- b.) nagybetű-kisbetű megkülönböztetése tulajdonnévből képzett jelzők esetében (nemzetközi szabályzat 76.). Ez utóbbi a magyar szokással olyannyira ellentézik, hogy figyelmen kívül kell hagyni;
- c.) vesszők használata a mondatban a neolatin nyelvek módszere szerint visszafogottan történik;

35 *Benkő Loránd*: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp., 1998.

36 *Balogh Jolán*: *Varadinum — Várad vára*. 2. köt. Bp., 1982. (Művészettörténeti füzetek 13/2) 45. p. Az egész mű ragaszkodott ehhez az átírási elvhez, kivéve azoknál a középkori okleveleknél, amelyeket okmánytárakból vett át.

d.) -ci -ti betűkapcsolatokban a középkori írásmód megtartása. Ennek csak olyan országokban van értelme, ahol a vulgáris nyelv az eredetileg ti-vel jelölt szót nemcsak ci-re írta át, hanem másként is ejtette, így a latin szöveg átírása a vulgáris nyelv vizsgálatánál is számba jöhet. (nemzetközi szabályzat 65.) A magyarországi átírásban ezt sem kell figyelembe venni.

6. A gyakorlatban kiderült, hogy a túl sok mesterséges jel alkalmazása nem szerencsés, csak a szöveget zavarja, ráadásul más kiadóknál úgysem honosodik meg. A tipográfiai megkülönböztetés egységesíthetetlen; hogy ki mit jelöl ritkított szedéssel, kisebb, nagyobb vagy dőlt betűvel, az általában egyéni döntés dolga.

7. Ne foglalkozzon azzal a kiadási szabályzat, hogy mit adjunk ki, hanem csak azzal, hogyan. A kiadandó szöveg a változó történelmi érdeklődés függvénye.

Kiadási, átírási „szabályok”

1. A kiadandó oklevél meghatározása, helye az oklevéltárban

A szövegközlés szempontjából önálló oklevélnek számíthat a nem eredetiben fennmaradt másolat (hitelesítetlen, középkori, újkori is), a teljes szövegű átírás, a tartalmi átírás, valamilyen jegyzőkönyvben fennmaradt oklevélszöveg, az említés, a fogalmazvány is. Ezek közül a legproblematicusabb az említés, ezt önállóan általában csak az ún. régi oklevelek esetében adjuk ki, egyébként meghagyjuk az említő oklevél szövegében. A közölt okleveleket szigorú dátum-sorrendben adjuk közre. Amikor csak hozzávetőleges vagy tól — ig napi dátumot tudunk megállapítani, akkor a biztosan megállapítható napi dátumos oklevél után a végső határérték szerint közöljük az oklevelet.

Ha csak annyit tudunk az oklevélről, hogy szeptemberben kelt, és van az oklevéltárban egy szeptember 30-i dátummal ellátott oklevél, akkor a szeptemberi ezután következik. Ha valamilyen oknál fogva szeptember 28-30. közé tudtuk az oklevél keltezését helyezni, akkor is a szeptember 30-án kelt oklevél után következnek és nem a pontos napi dátummal ellátott szeptember 28-i után. Azoknak az okleveleknek, amelyeknek csak évszámát tudjuk, esetleg azt is kétségesen, azokat az illető év végén közöljük.

A több oklevelet tartalmazó okleveleket részekre bontjuk, és az abban foglalt okleveleket a dátumuknak megfelelő helyen adjuk közre.

Ettől az elvtől csak rendkívüli esetben térjünk el, nem annyira oklevéltárban, hanem tanulmányban, ott ahol az ügymenetet akarjuk egy szöveggözléssel reprezentálni. A későközépkori oklevéladás már megtette az első lépéseket az ügyirat kialakulás felé, ez azonban az oklevelek szétbontása esetén is jól tanulmányozható.

2. Több példányban fennmaradt oklevél

Több oklevélszöveg esetén legfeljebb csak rendkívüli esetben követjük a lachmanni helyreállítási szokást, hanem kiválasztjuk az eredeti vagy az eredetihez legközelebb álló példányt. Itt a legnagyobb változatosság képzelhető el, elégedjünk meg annyival, hogy az eredetiben fennmaradt elsőbbséget élvez a teljes szövegű átírással, a teljes szövegű átírás a fogalmazvánnyal vagy jegyzőkönyvi bejegyzéssel, ezek a tartalmi átírással, ez utóbbi pedig az említéssel szemben. Több tartalmi átírás esetén a korábban hagyományozódott a mérvadó. (Aligha szükséges hozzátenni, hogy általában, tehát ha valamilyen kritikai érv ennek nem mond ellent)

Ha pl. egy 1298-as oklevél csak tartalmi átírásban maradt fenn, egy 1348-as és egy 1410-es oklevélben, akkor az 1348-ast tekintjük az alapnak, még akkor is, ha az átíró oklevelet is átírták 1411-ben.

Lehetőség szerint az összes kéziratpéldányt fel kell kutatni. Ez Európában talán Magyarországon a legkönnyebben megvalósítható feladat a Magyar Országos Levéltár két gyűjteményének: a Diplomatikai Levéltárnak, a Diplomatikai Fényképtárnak és segédleteiknek köszönhetően.³⁷ Figyelmen kívül hagyhatók az újkori másolatok, a hivatalos átírások azonban nem.

A szinte minden uralkodóval megerősített városi privilégiumok esetében nagyon fontos, hogy mely uralkodók írták át őket, az újkorban pedig egyáltalán meddig volt szokásban az ilyen átírás. E feladat nem intézhető el annyival, hogy ez már az újkorászok dolga. A kiadó szövegekkel és nem mesterséges történeti kor-szakokkal dolgozik.

Ha egy levéltár vagy egy egybefüggő oklevélhagyományozó forrás (pl. hiteles helyi protokollum) szövegét közöljük, akkor az ott fennmaradt szöveget tekintjük alapnak, még akkor is, ha rendelkezésünkre áll az eredeti vagy az eredetihez közelebb álló oklevél is, természetesen az összes kéziratot ilyenkor is feltüntetjük.

37 Mohács előtti gyűjtemény adatai CD-ROM 1998.

Hacsak valamilyen oklevélkritikai érv nem támogatja, a XIII. századi oklevelektől kezdődően nem szükséges párhuzamosan, vagy más módon teljes szövegükben közölni az „alsóbb rendű” szövegeket. Nem közöljük a latin szavak eltérő írásképét sem, hanem csak a vulgáris köz-és tulajdonnevek eltérő írásmódját, mégpedig szövegkritikai jegyzetben. Közöljük azonban az oklevélszöveg jelentős tartalmi változását. Az egyes kéziratpéldányokat a filológiában hagyományos nagybetűs, ha szükséges nagybetűs + alsó (vagy felső) indexbe tett arab számmal jelöljük. Így: A, B, A₁, B₁ stb.

1498-ban egy huszonhat éve folyó perre tett pontot Szapolyai István nádor, amikor a királyi tanács egyetértésével igazságot tett a Perényiek és a Drágfiak perében, amely Nyalábvár és uradalma miatt folyt. A per során bemutatott összes oklevelet egyetlen ítéletlevélbe foglalták, amelyet füzetbe kötöttek és így pecsételték meg. Csak a Drágfiak 15 oklevelet mutattak be a bíróság előtt, ezek egy részét nemcsak ebből az ítéletlevélből, hanem más átirásokból vagy eredetiekből is ismerjük.³⁸ Vajon szükséges-e olyan leszármazási tábla készítése ennek az ítéletlevélnek és az ott ártit oklevelek esetében, mint amelyet a korai okleveleknél készítenénk? Ennél az oklevélnél semmiképp, más hasonló esetekben sem, hacsak valamilyen különleges ok nem indokolja. A szokásos eljárás szerint az ártit oklevelet kiemeljük az átiróból, ha máshol van eredetije vagy tartalmi átirás esetén szó szerinti átirása, akkor azt közöljük, és a szövegkritikai jegyzetekben írjuk le, hogy az oklevél hány példányban, milyen módon, milyen átirásban maradt fenn.

A középkor végén több esetben is találkozunk azzal az eljárással, hogy ugyanabban az ügyben a királyi kúria vizsgálatra utasította a hiteleshelyet — néha kettőt is — és a területileg illetékes megyét is, szerencsés esetben mindhárom oklevél ramaradt az utókorra. A parancslevelek ilyenkor rendszerint ugyanazon a napon keltek, ugyanazt a szöveget tartalmazták, csak címcésük tért el egymástól és a megyei oklevélben nem szerepeltek királyi emberek, hiszen arra jók voltak a szolgabírák vagy az esküdtek is. A kettő vagy három ugyanazon a napon kelt oklevélet érdemes-e teljes terjedelmében kiadni, ha nem, akkor melyiket és milyen jögon tekintjük első példánynak? Erre a kiadónak a konkrét eset alapján kell választ adnia.

Ha egy oklevélből több chirographumunk is fennmaradt, akkor a szövegközlés során a legelső — amelyiknek csak alul vannak elvágott betűi — tekintjük alapnak, a másikat vagy másikat csak variánsait közöljük. Kivételt akkor teszünk, ha azt valamilyen oklevélkritikai szempont indokolja vagy az első chirographum rongált.

38 Magyar Országos Levéltár. DL, 71068.

3. Az oklevéllel együtt kiadandó egyéb feljegyzések

Az oklevél szövegével együtt adandó ki minden olyan szöveg, amely a kiadott oklevélen található és az oklevél kiállításához kapcsolódik, függetlenül attól, hogy más kéz írásával vagy valamivel később került az oklevélre, kivétel az ún. külzet. Együtt közöljük tehát az oklevéllel a kancelláriai jegyzeteket, a hátoldali solvit jeleket sőt az eredeti regisztrációra utaló közléseket is, hiszen ez mind az oklevél kiállításához kapcsolódnak. Későbbi perbeli feljegyzések, mandátumokon található végrehajtás fogalmazványok nem az oklevél szövegéhez tartoznak, ezek az oklevél leírásánál közlendők. Fontos „a kiadott oklevélen található” megszorítás is. Így nem az eredeti oklevél szövegéhez csatolva adunk ki egy másik oklevélen található feljegyzést, amely ennek az oklevélnek a későbbi kiállításával foglalkozik, de nem is ahhoz az oklevél szövegéhez csatoljuk, amelyiknek pl. hátlapjára feljegyezték, hanem az előbbi leírásánál közöljük, a másik leírásánál pedig visszautalunk rá.

Leggyakrabban hiteleshelyi gyakorlatban fordul ilyen eset. Sokszor nem marad ránk eredetiben a hiteleshelyi válaszlevél, csak az a pár szó, amelyet a parancslevél hátlapjára vezettek, ez azt tartalmazta, hogy kik szálltak ki és mikor a helyszínre. Ennek alapján a hiteleshelybe visszatérve ugyanennek az oklevélnek a hátlapján formulás részek nélkül megfogalmazták a válaszlevelet is. Ha csak a párszavas feljegyzés maradt fenn, akkor azt a parancslevélnél, de nem annak szövegéhez csatolva, hanem leírásánál adjuk ki. Ha fennmaradt a fogalmazvány, de az eredeti nem, akkor külön oklevélként adjuk ki a fogalmazványt.

Ezeket a feljegyzéseket, függetlenül attól, hogy az eredeti oklevélben hol foglalnak helyet, mind az oklevél törzsszövege után közöljük.

A kancelláriai jegyzetek egy része az oklevél szövege fölött található, ennek ellenére az oklevél után közöljük. Ügyelni kell arra, hogy a kancelláriai jegyzetek gyakran két helyen szerepelnek, egyszer fent, egyszer pedig a pecsét alatt, ezek gyakran nem egyeznek meg szó szerint. Ha eltérés van a két szöveg közt, akkor azt külön jelezzük.

Ezeknek az oklevélkiadáshoz kapcsolódó szövegeknek a közlési sorrendje ügyintézésbeli egymásutánjuk sorrendjében kerüljön a kiadásba. Tehát: aláírás, kancelláriai jegyzet, regisztrálás, solvit.

A külzet, amit gyakran címzésnek szokás nevezni zárt, oklevelek — nem levelek — külsején foglal helyet, tartalmazza a címzést, a felek megnevezését és az irattípust. Az oklevéllel egy időben kelt tartalmi kivonatnak tekinthető. Nem az oklevéllel együtt adjuk ki, hanem a leírásban.

4. A kiadandó oklevél külső megformálása

Lehetőség szerint egy bekezdésben adjuk ki az oklevelet, amelyet azonban mondatokra tagolhatunk. Nagy terjedelmű oklevelet bekezdésekre is bonthatunk. Olyan egybefüggő, de hosszú részeknél, ahol a nem lehet önálló mondatokat kialakítani, pontosvesszővel választjuk el az egységeket egymástól.

Ilyen egység pl. határjárások esetében a fő határjel, jobbagyancvek felsorolásánál a falvak szerinti csoportosítás, ugyanúgy osztályleveleknél a falvak szerinti egységek kialakítása.

A XIII. századi oklevelektől kezdődően, a korábbiaknál pedig azoknál, amelyek nem eredeti formában maradtak fenn, nem jelöljük a sortöréseket.

Az oklevél szövegének egységes tipográfiájúnak kell lennie. Ettől eltérni csak interpolált részeknél szabad. Nem szedünk ritkítottan vagy kurzívval a kiadó által fontosnak ítélt szövegeket, vulgáris szavakat.

Ettől eltérhetünk tanulmányok kísérő forráskiadása esetén, ahol fontos felhívni a figyelmet az általunk lényegesnek ítélt részre és regesztáknál, ott ahol fontos, hogy a magyar nyelvű szövegtől felismerhetően elválják a korabeli magyar szó.

5. Az interpunkció

Az interpunkció a mai latin nyelvek gyakorlatát követi, azaz csak mértékkel kell a vesszőket alkalmazni: felsorolásoknál (ha van összekapcsoló kötőszó, akkor azonban nem), mellékmondatok elválasztásánál. A korabeli „interpunkciós” jeleket nem kell figyelembe venni, így szükség szerint alkalmazhatunk kettőspontot, kérdőjelet, felkiáltójelet is.

6. A rövidítések

A rövidítések feloldandók, a rövidített részeket sem zárójellel, sem tipográfiai megkülönböztetéssel nem választjuk el a szó kiírt részétől. A magyar kiadási gyakorlatban egyetlen kivétel van: az intituláció után következő etc.- át nem szokás feloldani. Az ilyen ún. rövidített szövegek feloldására a nemzetközi szabályzat a kurzívval történő kiegészítést ajánlja. (57.)

Amennyiben a szíglával jelölt személynév egyértelműen feloldható, akkor azt szögletes zárójelben oldjuk fel, amennyiben nem oldható fel egyértelműen, csak a

szígláját írjuk ki. Azt, hogy mi alapján oldottuk fel a nevet, szövegmagyarázó lábjegyzetben közöljük.

A rövidítést minden megjegyzés nélkül úgy kell feloldani, hogy az kövesse az oklevél írójának helyesírását.

Tehát pl. a prae-s rövidítések pre- nek oldandók fel, ha a klasszikus latinságban ac -vel jelölt szót az oklevél írója e- vel jelölte, így az oklevelek többségében predictus írandó praedictus helyett.

A görög eredetű nevek feloldása: Ihs = Jesus vagy Iesus, de nem Jehsus, Xps = Christus, Ihlm = Jerusalem vagy Ierusalem.

7. Átírás

A szöveget betűhíven kell átírni, a betűhív átírásnak azonban némi korlátot kell szabni. A középkori helyesírási, nyelvhelyességi szokásokat meg kell tartani, ezeket sic-vel, vagy felkiáltójellel jelölni szükségtelen. Egyáltalán, mindkettő alkalmazásával csínján kell bánni.

Latin szövegben csak a klasszikus latinság betűit használjuk. Mellékjeleket latin szavakban nem használunk XIII. századnál későbbi oklevelek átírásakor. Két kivétel az e caudata és az y fölé tett egy pont. A XIII. századi oklevelektől kezdve nem jelöljük a magánhangzók fölé tett, a hangsúly jelölésére alkalmazott vesszőket. Horá tehát hora, seró sero, dicebát pedig dicebat. A vulgáris szavak esetlegesen előforduló mellékjeleit jelöljük.

A magánhangzó után álló -ci vagy -ti szótagot a szó etimológiájának megfelelően humanista helyesírással írjuk át. (1920-as szabályzat 2.c.)

Tehát captatio és beneficium minden esetben, függetlenül attól, hogy mi áll, vagy mit vélünk látni a szövegben. Valójában későközépkori szövegekben a t és c néha teljesen megkülönböztethetetlen, egy levéltáros berkekben használatos bon mot szerint, akad olyan oklevél, amelyben, ha a betű szerinti átírást követném, cancum-ot kéne írni a tantum helyett.

Az e caudata jelölendő, ez az egyetlen olyan mellékjeles betű, amelyet a kiadásban alkalmazunk. Megtartását korjelölő jellege indokolja, hasonló a helyzet az y fölé tett egy ponttal, ez utóbbit azonban XIII. sz. végénél később nem alkalmazzuk.

A tulajdonnévkezdő Ff nem hosszan ejtett f-et jelölt, hanem a nagy F-et, ezért így írjuk át.

Az Abaúj megyei Füüzéralja középkori oklevelekben álló alakja Fiziralla-nak és nem Ffiziralla-nak írandó át, a Zemplén megyei Velkrop középkori általános alakja Filcrop és nem Ffilcrop.

A h középkori ch alakja megtartandó, ha kiesik a h betű, nem kell sic-kel jelölni. Az i helyett álló y megtartandó. A kései középkorban a folyóírásban két i létezett, amelynek kiejtésbeli jelentősége sem a magyarországi, sem a külföldi latinságban nem volt, ráadásul mindenféle rendszer nélkül váltogatták ezt a kéziratok. A hosszabbított i olyan volt, mint egy fél y, ezt azonban nem írjuk át j-nek, még ha hasonlít hozzá, akkor sem. A két i helyén levő y ii-nek írandó át.

Az eredeti nichil és ymmo megtartandó. Tehát iudicii és nem iudicj, főleg nem iudicy, principiis és nem principijs és nem principys. Ez érvényes azokra az i képzős családnevekre is, amelyeket a kései középkorban magyaros alakban kezdnek írni. A Bezerédj tulajdonképpen félreértés eredménye, valójában Bezerédi, középkori alakja Bezeredinck írandó.

A j átírásában ma Magyarországon nagy bizonytalanság uralkodik. Az 1920-as szabályzat a jam írása helyett iam-ot ír elő (2.c.), de a j-t egyébként ismeri, mint pl. a majestas alakot (10.) a nemzetközi szabályzat készítői sem jutottak dűllőre ebben a kérdésben (61.). Régebben Magyarországon a j hangértékű szavaknál, ott ahol a szövegben j állt, ott j-t is írtak, az utóbbi évtizedekben — e sorok írója számára érthetetlen antikizáló szokástól vezérelve — a j-t negligálni kezdték a kiadók, és minden esetben i-t írnak. Kivételt a Johannes esetében tesznek, ezt a legtöbben J-vel írják át. A probléma gyökere abban rejlik, hogy a j betű ekkor kezd kialakulni, némelyik oklevélben egészen egyértelműen megkülönböztethető az i-től, azonban nem minden írnoknál. Kétféle megoldás képzelhető el:

a.) a j megtartása minden olyan szónál, ahol j-szerű betűt írtak és a kiejtésben j hangértéke van;

b.) az i teljes negligálása, a Iohannes esetében is.

Az eredetiben k-val írt betű minden megjegyzés nélkül akkor is megtartandó, ha a humanista helyesírás szerint ott c-nek kéne állni. A hosszan ejtett m kiváltására alkalmazott mp megjegyzés nélkül megtartandó pl. solempniter, perhempniter. Az m és n néha felcserélődik, ezt úgy kell megtartani, ahogy az eredetiben áll, mindenféle megjegyzés nélkül. Az eredeti oe, akárcsak az ae, megtartandó, szedésükre egyformán lehet alkalmazni az egybe- és különszedett betűtípusokat. A kiadásban egyféle s létezik, tehát nem próbálkozunk a hosszú s jelölésével. Az u és v átírásában a latin szavaknál a hangzóhív elv érvényesül. A mássalhangzó értékű u jel v-nek írandó át, a magánhangzó értékű v pedig u-nak. Az uu és w átírása mássalhangzó érték esetén w, mássalhangzó előtt vu.

Nem uester hanem vester, nem dominvs hanem dominus, nem uult, hanem vult, nem wigo, hanem vulgo.

Az átírás során csak egyféle z-t használunk, a lehúzott, hosszú szárú z-t, akár csak a hosszú s-t, nem adjuk vissza nyomtatásban.

A szó klasszikus alakjától eltérő betűkettőzés, illetve a kettőzött betűk helyett álló egy betű megjegyzés nélkül megtartandó.

A középkorban általában opidum-ot írtak oppidum helyett, gyakran írtak sabatum-ot sabbatum helyett, paraffernales-t paraphernales helyett, Passcha-t Pascha helyett, ezek a sajátosságok megtartandók.

8. Egybeírás–különírás

A klasszikus latinságban egybe- vagy különírt, az oklevélíró által pedig külön- vagy egybeírt szavak minden megjegyzés nélkül összevonandók illetve szétválasztandók.

Una cum helyett unacum, pereum helyett vizont per cum írandó.

9. A latin szövegben szereplő vulgáris szavak

A vulgáris közzavakat és a vulgáris neveket teljesen betűhíven írjuk át. Ha egy oklevélen belül többször változik a névalak, akkor sem egységesítjük, hanem megtartjuk eredeti formájukat, nem szükséges ilyenkor sem a felkiáltójeles vagy sic-es figyelemfelhívás. A vulgáris nevekben még az egy szóba írt két nagybetűt is eredeti formájában tartjuk meg. Pl. NaglDa, ZenthDienes.

Az oklevél kiadási elvei ennek ellenére egységesek, magyar, német nevek, az oklevélbe illesztett rövidebb szövegek betűhíven, de a latin oklevélírási szabályai szerint írandók át. Pl. Johannes Biro és sohasem Johannes bjro.

10. Nagybetű — kisbetű

A nagy -és kisbetűket a humanista helyesírás szabályai szerint alkalmazzuk. Nagybetűt írunk mondat elején, tulajdonnevekben és tulajdonnevekből képzett melléknevekben, ünnepek nevében.

Problematisa a többtagú tulajdonnevek átírása.

A nemzetközi szabályzat (75.) a két (vagy több) elemből álló, egyaránt deklinálható nevek különírását javallja. Tehát Vasvár = *Castrum Ferreum*, Óbuda = *Vetus Buda*, Budafeljhévíz = *Calide Aque Superiores*. Ennek alapján, ha a többtagú név egy része genitívusban áll, és ez jelöli a név valódi részét, akkor csak a névadó genitívusos részt írjuk nagybetűvel. Budavár = *castrum Novi Montis Pestiensis*. A gyakorlatban az oklevelek egybe- különírását követik. Vas vármegye rendes alakja *comitatus Castriferrei*, ezt így is szokás átírni.

Az ajánlható módszer:

a.) Azok a többtagú, részben, vagy egészben latin eredetű helységneveket, amelyeket az oklevél írója külön írt, mi is külön írjuk. Nagy kezdőbetűvel írjuk az együtt ragozott szavakat.

Pl. *datum in Castro Ferreo* = kelt Vasváron, *Nova Villa* = Újfalu, *Villa Latina* = Olaszi v. Olaszfalu, az Alsó- Felső elő- vagy utótagokat éppen ezért nagybetűvel írjuk, ha a helynévhez van illesztve. *Wadaz Inferior* = Alsóvadász.

b.) Ha az oklevélíró által különírt többtagú helységnév *villa*, *castrum*, *suburbium*, *predium*, *domus* részekből és genitívussal hozzá kapcsolódó egy vagy két szóból álló részből áll, akkor csak a genitívusos akár egy, akár kétagú részt írjuk nagybetűvel. Pl. *villa Sancti Jacobi* = Szentjakabfalva, *villa Sancte Crucis* = Szentkereszt(falva), *villa Latinorum* = Olaszi v. Olaszfalu, *suburbium Castris Scepusiensis* = Szepesváralja, azonban *Rivulus Dominarum* = Asszonypataka.

c.) Ha az oklevél írója egybe írja a helységnevet, akkor a kiadó is egybe írja, és csak ez első betűt írja nagygyal:

Tehát: *Rivulusdominarum* = Asszonypataka, *comes comitatus Castriferrei* = Vasvármegye ispánja, *episcopus Quinqueecclesiensis* = pécsi püspök.

Csak a szűkebben értelmezett helységnevek ilyen problematikusak. A váraknál a *castrum* + latin közszó típusú neveket nagybetűvel és külön írjuk, ha az oklevélíró is külön írta. Pl. *castellanus Novi Castris* = újvári várnagy. Ha *castrum* + tulajdonnévből állnak, akkor a *castrum* kisbetű: *castellanus castris Scepusiensis* = szepesi várnagy. Utcák, terek nevének nem érvényesülnek ezek a szabályok. Pl. *platea sancti Jacobi* = Szent Jakab utca, *forum Sabbati* = Szombat-piac. Róma nevének jelölésére használatos *Urbs* nagybetűvel írandó.

Köszavakból képzett nevek esetében néha nehéz eldönteni, hogy az helynév, vagy közszó. Ezt a kiadónak mindig mérlegelni kell. A mai Mosonmagyaróvár részét képező Óvár latin alakja *Antiquum Castrum*, ez nagybetűvel és külön írandó, I. Károly okleveleinek dátumában gyakran szereplő *Altum Castrum* szintén, mert ez a szláv eredetű *Visegrád* latin fordítása. A határjárásokban néha felbukka-

nó földvárakra alkalmazott *antiquum castrum*-ok azonban közszavak, ha nem maradt semmi nyoma annak, hogy ott Óvár vagy hasonló helynév élne, akkor kisbetűvel kell írni. Ha egy meghatározott falura vonatkozik, akkor *Magna Villa* = Nagyfalú nagybetűvel írandó. Hasonló a helyzet a vulgáris helynevekkel, amelyek közszóként is használnak. A határjárásokban szereplő *thou*, *ligeth* a helyiek számára jelenthette a tavat, a ligetet, amit nagybetűvel is írhatnánk. Ha nem járul hozzá valamilyen kiegészítő pl. *Kerekligeth*, akkor azonban helyesebb kisbetűvel írni.

Valószínűleg soha el nem dőlő vita folyik a magyar névtudományban, hogy a foglalkozást jelentő neveket mikor tekinthetjük megszilárdultnak. A mai sorrendben írt Kowach Miklos mindkét tagját nagybetűvel írjuk át, a *Nicolaus Kowach*-ot is általában, azonban a *Nicolaus faber* esetében már általánosan megtartják a latin szó kisbetűjét. Az oklevél eredetijének visszaadása sehova nem vezet.

Az ünnepek neveit nagybetűvel írjuk, több szóból álló ünnepek esetében csak az első szót pl. *Inventio sancte crucis*, *Pascha*. A nemzetközi szabályzat a hónapok, napok, a római dátumok határnapjai nevének kisbetűs írását javallja (76.). A korábbi magyar gyakorlattal itt szakítani kell, tehát: *septimo kalendas octobris* és nem *septimo Kalendas Octobris*.

A *sanctus*-t és *beatus*-t nem írjuk nagybetűvel, csak a helynevek és egyházi intézmények nevében. Isten neve nagybetűs: *Deus*, *Dominus*, *Salvator*, ugyanígy a kiemelkedő egyházi intézmények nevei: *Sedis Apostolica*. A nemzetközi szabályzat a Német-Római Birodalom jelölésére használt *imperium*ot is nagybetűvel javasolja írni, ez fenntartással kezelendő. (76.). Pl. *festum sancti Jacobi*, *festum Corporis Christi*, *festum Omnium sanctorum*, *dominica Letare*, *festum Nativitatis beati Johannis baptiste*, *festum Epiphaniarum Domini*, *festum Nativitatis Domini*. Mária esetében, ha ki van írva a *Maria* név, akkor azt írjuk nagybetűvel, ha nincs az azt helyettesítő *virgo* vagy *genitrix* szót: *beata Maria virgo*, *beata Virgo*, *beata Dei Genitrix*, *festum Nativitatis Virginis gloriose*. Magyarországon elterjedt szokás szerint a Boldogasszony magyar alakjából kiindulva a *Beata Maria virgo*-t és *Beata Virgo*-t írják.

Minden nép- vagy helynévből képzett szót nagybetűvel írunk, nem kell figyelembe venni a nemzetközi szabályzat erőltetett okfejtését (76.). Tehát *grossus Bochemicalis*, *marca Budensis* írandó a kisbetű helyett. A neolatin és román nyelvek nagy- és kisbetűs szabályai nem olyan régiek ebben a kérdésben, hogy mérvadóak lehetnének.

11. Számok, dátumok

A számok, dátumok eredeti formájukban, sőt kivitelezésükben fenntartandók. Tehát M^oCCC^o septuagesimo sexto. Az eredetiben szereplő arab számot mai arab számmal adjuk vissza. Az arab négyes esetében a kettévágott nyolcasra szövegkritikai jegyzetben hívjuk fel a figyelmet.

Az oklevélben szereplő napi dátumokat feloldjuk. Ezt három helyen jelölhetjük:

- a.) az oklevél szövegében kerek zárójelben, többnyire kurzívval szedve;
- b.) az oldal margóján, a szövegtükrön kívül;
- c.) szövegmagyarázó lábjegyzetben, ez a legjobb, mert az esetleges problematikus feloldásokat itt meg tudjuk indokolni.

Bírói határnapok esetében az ünnep nyolcada önmagában nem napi dátum, ezt nem kell feloldani. A nyolcad vagy közgyűlés oklevélben sorszámossal megadott napját kétféleképpen oldjuk fel:

- a.) mechanikusan, azaz hozzáadjuk a kezdőnaphoz a napok számát és beleszámoljuk az ünnepnapokat is;
- b.) ha tudjuk, hogy hány napot hagytak ki az adott nyolcadon vagy közgyűlésen, akkor a szerint számítjuk ki a dátumot, de a ezt szövegmagyarázó lábjegyzetben megindokoljuk.

12. A szövegben alkalmazott jelek

A legnagyobb a változatosság a szövegbe tett jeleket illetően, amelyek a kiegészítést, betoldást, üresen hagyott, kitörölt, sérült szöveget jelölik. Nem jutottak egyezsége a kiadók a zárójeles rendszerek használatában sem.

A szövegben levő hiányok, kipótolandó részek kétféle módon keletkezhetnek:

a.) A szöveg írója (ide értve az oklevélkiadásban részt vevő más személyeket is) üresen hagy, kitöröl, más módon olvashatatlanná tesz egy részt, amelyet később sem pótol.

b.) Az idők folyamán természetes sérülés keletkezik az oklevélen, ami olyan nagy is lehet, hogy csak az oklevél töredéke marad fenn.

Nem tartozik ebbe a kategóriába, ha az oklevél írója (ide értve az oklevélkiadásban részt vevő más személyeket is) a középkorban szokásos pontozással vagy át-húzással javít egy szövegrészt, ám ezt folytatólagos írással, föléírással, margóra írással stb. másra javította. Ebben az esetben az emendálást maga az oklevélíró végezte el.

Ha az eredeti szövegben bármilyen okból keletkezett hiány található, azt szögletes zárójelbe tett, középre emelt szaggatott vonalakkal jelöljük. A vonalak száma csak az első három vonalig egyezik meg a hiányzó betűk számával. A három vonal három hiányzó betűt és fél sort is jelölhet. A XII. századnál későbbi szövegek esetében szükségtelen, hogy a vonalak száma utaljon a hiányzó szöveg nagyságára.

Egyes szabályzatok azt javasolják, hogy annyi vonalat tegyen a kiadó, ahány betűhely hiányzik, ezt azonban hosszabb hiány esetében úgysem lehet megállapítani. Egy-két betűhely esetében azonban első pillantásra ki kell derülnie annak, hogy ott csak pár betű maradt ki.

A zárójel bezárása után lábjegyzetben kell megadni a hiány módját és nagyságát. Pl. 3-4 szónyi hely a hajtás mentén kiszakadt. A hiányzó hely nagyságát cm-ben, mm-ben is megadhatjuk.

A hiány esetei, melyeket fentebb a és b. pontban foglaltunk össze, formai szempontból nem különböznek egymástól, ezért nem kell őket megkülönböztetni. Formailag lényegtelen, hogy egy szöveget azért nem tudunk kiolvasni, mert kitörölték, vagy mert kiszakadt.

Színes úrnő 1146-os oklevelének 17. sorában felsorolták azokat a szolgálát, akiket Színes halála után felszabadított. Az első névnek csak az első két betűje olvasható ki, mert a szó vége épp a hajtásra esett és az idők folyamán teljesen kikopott. A hatodik név azonban egyszerűen hiányzik — amennyire a fényképről megállapítható — helyét nem üresen hagyták, hanem kivakarták. Egyik esetben sem tudjuk, hogy mi állt a helyükön, vagy mit szándékoztak odaírni. A modern kiadás készítője mindkét esetben [- - -] jelet alkalmazott.³⁹

A valamilyen módon olvashatatlan, szabad szemmel nehezen olvasható, de a kiadó által kiegészített szövegrészt szögletes zárójelben adjuk meg.

Az áthúzott, alápontozott szöveg nem tartozik az oklevél törzsszövegéhez, azt csak a szövegkritikai lábjegyzetben közöljük. Ahol a javítás elkezdődött, oda tesz-zük a lábjegyzet jelét. A jegyzetben feltüntetjük a javítás módját pl. áthúzás, pontozás, ezután közöljük az áthúzott, alápontozott szöveget. A margóra, az áthúzott sor fölé vagy más módon betoldott szöveget az oklevél törzsszövegében [∕] jelek közt adjuk meg. Ha ez nyomdatechnikailag nehezen megoldható, jegyzetben kell rá utalni. Az olyan szó vagy szavak esetében, amelyet tévedésből kétszer írtak le, de elfelejtették alápontozni — ez gyakran előfordul sorvégeken és sorkezdeteken — a

39 Chartae antiquissimae Hungariae 19. sz.

kiadó maga javítja a szöveget: a kétszer írt rész második részét elhagyja, és jegyzetben utal a kettőzésre.

Az eredetiben zárójelben írt részt kerek zárójelbe tesszük.

13. A szokásostól eltérő betűformák jelölése

Az oklevélben a szokásos írástól eltérő betűvel írt (*scriptura longior*, iniciálé) írt szavakat vagy betűket a 12. sz. utáni oklevelek esetében nem különböztetjük meg nyomdatechnikailag a szöveg többi részétől, hanem az oklevél leírásakor utalunk erre. (A korábbiakra lásd nemzetközi szabályzat 50–52.)

14. Grafikus szimbólumok

A rajzolt elemeket (kereszt, *chrismon*, közjegyzői jel, *rota* stb.) kétféleképpen jelöljük:

a.) Az oklevél szövegének megfelelő helyén, a szövegtől eltérő szedéssel (általában kurzívval) kerek zárójelbe béjrjuk, hogy (*Crux*) (*Chrismon*) stb.

b.) Az oklevél leírásánál felsoroljuk ezeket a grafikus jeleket.

A *chirographum* jelölésére két módszer közt választhatunk:

a.) A szöveg fölött, alatt vagy mindkét helyen — attól függően, hogy az oklevélben hol van a *chirographálás* — csupa nagybetűvel szedjük azokat a betűket, amelyeket *chirographum*ként az adott oklevélen alkalmaztak.

Rég kiment a divatból az az eljárás, amikor ezeknek a betűknek csak a felét szedték ki. Az oklevélkiadás nem fotográfia.

b.) A leírásban közöljük, hogy hol, milyen betűkből álló *chirographum* van az oklevélen.

15. A kiadó saját betoldásai

A kiadó betoldásainak pl. (*Chrismon*) vagy *Jobbra a szöveg fölött és a pecsét alatt*: és a kiadó által írt mindenféle kísérő szövegnek (sorszám, évszám, regeszta, leírás, jegyzetek) nyomdatechnikailag el kell válnia az oklevél szövegétől. Az oklevél szövegéhez kapcsolódó betoldások esetében a kurzíválás a legjobb módszer. Azok a betoldások, amelyek a szövegrész törzsszövegtől elérő helyére utalnak gondolatjellel válnak el egymástól és a törzsszövegtől.

16. Az oklevél közlésének és apparátusának sorrendje

1. sorszám. Mindig arab szám legyen, a római szám szükségtelenül nehezíti a felhasználást és a jegyzetelést

2. dátum. Magyarul, a szokásos sorrendben a kiadói hellyel, amelyet mindig magyaros alakban adunk meg. pl. 1354. május 26. Róma. A közelebbi megjelölés pl. *in castro nostro, in loco sedis nostre iudicarie* fordítása a 13. sz. utáni okleveleknél szükségtelen, legfeljebb a hadi tábornok és közgyűlések esetén a helynév + mellett összetételt alkalmazunk.

3. fejregeszta.

4. oklevél leírása. 4.1. fennmaradás módja Ha eredeti, akkor a XIII. századnál régebbieknél elmarad a meghatározás, egyébként mindig közöljük. Pl. *Átírta a garamszentbenedeki konvent 1353. december 13-án kelt jelentésében.* 4.2. anyag 4.3 állapot (ha ép, azt nem írjuk) 4.4. méret 4.5. különleges betűk, grafikus jelek 4.6. hitelesítés A pecsételéson kívül a chirographum is ide tartozik, ezért itt kell közölni. A pecsét leírását a XIII. sz. utáni oklevelek közlésénél nem kell elvégezni, hanem megelégszünk a pecsételés tényének és módjának közlésével. 4.6. mai őrzési helye, pontos jelzetei 4.7. későbbi feljegyzések Pl. perbeli feljegyzések, külzet, az újkori levéltári feljegyzések nem kellenek. 4.8. kiadás Először a teljes szövegük időrendben, aztán a regeszta. 4.9. kritikai megjegyzések Ezek csak akkor kellenek, ha valami indokolja őket, akkor azonban érthetően ki kell fejteni pl. a hamisítás indokait.

A leírást lehetőség szerint mondatokba fűzzük. Több példány esetében mind-egyiket külön írjuk le, esetleg leszármazási táblát is készítünk. A leírás Magyarországon általában az oklevél szövege után következik, ezzel teljes szövegű közlés esetén szakítani kell, át kell térni a nemzetközileg is elfogadott, oklevél szövegét megelőző leírásra.

5. oklevél szövege

6. jegyzetek 6.1. szövegkritikai jegyzetek Oklevelenként (nem úgy, mint az 1920-as szabályzat újkori részében!) újra kezdődő latin kisbetűkkel, illetve betűvariációkkal jelöljük a szövegvariánsokat, a csonka, rongált szöveget, az oklevél-író által kitörölt, de olvasható részeket stb. 6.2. szövegmagyarázó, történeti jegyzetek Oklevelenként újra kezdődő arab számmal jelöljük a legszükségesebb tárgyi magyarázatokat, dátumok feloldását stb. A XIII. sz. utáni oklevelek esetében csak ritkán alkalmazunk.

Az olyan mennyiségű és típusú magyarázatokra, mint amilyeneket Lukinich tett a Podmaniczky-okmánytárban, semmi szükség.

A jegyzetek az ún. régi oklevelek esetén az oldal alján helyezkednek el, későbbiek esetében lehetnek az oklevél szövege után is. Először a szövegkritikai, aztán a magyarázó jegyzeteket közöljük.

Mutató nélkül nincs okmánytár. A mutatókészítés azonban általános kiadási probléma. Okmánytárban legjobb az oklevél sorszáma és nem oldalszámra hivatkozni. A kiadott oklevelek sorainak számozása csak régebbi oklevelek esetében szükséges.

17. Jelek, zárójelek

- .. Az oklevélírók használták a XIII. sz.-tól divatba jött két pontot a címzésben (adresse) a címzett neve helyett. Magyarországon szinte teljesen ismeretlen volt, pápai bullákban azonban gyakori. Akkor alkalmazták, ha az oklevél címzettjének hivatala és nem személye volt fontos.
- ... Az oklevél kiadójának saját kihagyásait jelöli. Teljes szövegű közlésben csak nagyon ritkán használjuk, tanulmányokhoz kapcsolódó forrásközlésben viszont gyakran. Nem használjuk akkor sem, ha átíró oklevélben kihagyjuk az átírt oklevelet, amelyet máshol közlünk. Ilyenkor legcélszerűbb kerek zárójelben kurzívval írni, hogy *(lásd a XY sz. oklevelet)*. A két és három pont egyetlen közlésben szinte alig fordul elő, így nem zavaró hasonlóságuk.
- [X Y] Szögletes zárójelben közöljük a kiadó által más példák alapján kipótolt részeket, amelyek bármilyen módon olvashatatlanná váltak vagy szabad szemmel nehezen olvashatók. Így oldjuk fel a nem egyértelmű rövidítéseket és szíglákat. Gyakran szövegkritikai jegyzetek csatlakoznak hozzá.
- [- - -] Szögletes zárójelbe tett, három, középre emelt vonal jelzi az üresen hagyott, kitörölt, sérült, olvashatatlanul áthúzott részeket, függetlenül az ilyen rész nagyságától. Szögletes zárójelben adjuk meg az oklevél leírása előtt a datálatlan, hiányos dátumú oklevelek dátumát.

- [-] [- -] [- - -] Szögletes zárójelbe tett 1–3 középre emelt vonal jelzi az ugyanilyen részek 1–3-ig tartó betűhelyeinek számát. Ilyen jelet szó közben vagy közvetlenül szóhoz kapcsolva is alkalmazhatunk.
- < > Interpolált részek jelölésére szolgáló zárójel. Az ezen belül levő interpolált részeket az oklevél szövegtörzsétől eltérő betűtípussal, általában petit-vel szedjük.
- () Az oklevélíró saját zárójele. Ezt a kései középkorban néha alkalmazták.
- (*Chrismon*) (*sic!*) Kerek zárójel, a benne levő szöveg az oklevél betűtípusától eltérő betűkkel — általában kurzívval szedve. Grafikus jelek szövegközi jelölésére, szokatlan szavakra, szóalakokra hívja fel a figyelmet. A (*sic!*) gyakori alkalmazása kerülendő, sőt a kiadó legjobban teszi, ha elhagyja ezt a figyelemfelhívó módszert.
- ∖ Az oklevélíró által a sorok közé, margóra, áthúzás fölé stb. beszúrt szöveg jelölésére szolgál. Szövegkritikai jegyzet kapcsolódik hozzá.
- „X Y” Oklevél szövegében levő idézés jelölésére alkalmazza a kiadó. Régebbi okleveleknél szövegmagyarázó lábjegyzetben, későbbiekben esetleg a margón, a szövegtükrön kívül a szokásos rövidítésekkel adjuk meg a bibliai idézetek stb. helyeit.
- ‘X Y’ Oklevélben említett művek címeit jelöli a az oklevél kiadója így. Későbbi okleveleknél alig fordul elő.

A levelek kiadásának sajátosságai

1. Középkori levelekben is feloldjuk az összes rövidítést pl. *D.V.* = *Dominatio Vestra*. Ha a levél írója az ilyen kifejezések mindegyik kezdőbetűjét következetesen nagybetűvel kezdte, akkor a kiadó is teye ezt.

2. A zárt levél külsején levő címezést a levél elején közöljük.

Nem tévesztendő össze a zárt oklevelek külzetével, azokat a az oklevelek leírásában adjuk ki.

Gazdasági iratok kiadásának sajátosságai

1. A szöveg eredeti formáját megpróbáljuk a nyomdai lehetőségek szerint visszaadni. Ha összesíthető mennyiségek szerepelnek egymás alatt, akkor azokat a szövegrésztől elkülönítve, tizedes jegy pontossággal egymás alá szedjük. Nem alkalmazzuk ezt az eljárást akkor, ha szöveg belsejében több ilyen szám szerepel és a cél nem ezeknek a mennyiségeknek az összeadása, hanem szöveges leírásuk volt.

Ha a forrást folyamatosan vezették, a későbbi bejegyzéseket éppúgy ki kell adni, mint a korábbiakat. Az ilyen szöveget úgy kell tekinteni, mint egy több fázisban, folyamatosan keletkezett forrást. A különböző időpontokban keletkezett bejegyzéseket a korábbiakkal együtt, de egymástól megkülönböztethető elkülönítéssel adjuk ki.

Ha egy urbáriumot vagy dézsmajegyzéket pl. 1517-ben állítottak össze, de abba az 1519-ben és 1521-ben beszedett mennyiségeket is bevezették, akkor ez utóbbiakat nem lábjegyzetként, hanem az 1517-es szöveggel és mennyiségekkel együtt közöljük pl. külön oszlopban.

2. A forrás többszintű címrendszerét különböző, de az egész kiadás során következetes betűtípussal elválaszthatjuk akkor is, ha az eredetiben egyszerűen egymás alá írták a címeket vagy felhagytak a címek elején elkezdett alá- és fölérendeléssel.

3. A forrás tételeinek eredeti sorrendjét megtartjuk. Az egyes tételeknek kerek zárójelben, dőlt betűvel szedve sorszámot adhatunk. Az áttekinthetőség kedvéért a tételeket később tetszőleges sorrendbe rendezhetjük, ez azonban már segédletnek minősül.⁴⁰

4. A nevek kis- és nagybetűs írásánál a XV. század végétől egységesítő eljárást követünk. Egyformán nagybetűvel írjuk a Nicolaus Faber, Nicolaus Kowach, Nicolaus Biro, Nicolaus Judex mindkét elemét.⁴¹

5. A pénzegységek, mértékegységek, fizetés megtörténtét jelölő solvit rövidítését nem oldjuk fel. Ha időközben a forrás írója változtatott a rövidítés rendszerén, a kiadó minden megjegyzés nélkül egységesít. Pl. meghagyja a fl. den. stb. rövidítéseket, akkor is, ha közben az írnok átállt a f. d. rendszerre. Az ilyen rövidítések azonban szöveg közben, akkor amikor nem elszámolásról van szó, feloldhatók és ragozhatók.

40 Jó példa rá: *Engel Pál*: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Bp., 1989. (Új Történelmi Tár 2.)

41 Jó példa rá: *Kredics László–Solymosi László*: A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. Bp., 1993. (Új Történelmi Tár 4.)

6. A számjegyek írásánál az eredeti számjegyeket a XV. sz. végéig külső megformálásukban is meghagyjuk. Pl. $II^c = 200$, $I = 0,5$, $II = 1,5$ a helyette írt Ij nem jó. A 4 jelölésére szolgáló félbevágott arab nyolcast arab 4-nek írjuk át.

A XV. század végétől bizonyos forrástípusokban pl. dica-jegyzékekben, tized-jegyzékekben egységesen arab számokat használhatunk, a szokásos tizedes jelölésekkel. A szöveg eredeti római számjegyeire ilyenkor elég a bevezetőben utalni.

7. Az ilyen forrásokban különösen gyakori a hullámzó névhasználat, a vulgáris alakú szavak írása. Szükségtelen minduntalan (*sic!*)-et tenni.